

SANTA MARIA DE VALLVERD

JOSEP M. COTS

Les ruïnes de l'antic monestir cistercenc femení de Santa Maria de Vallverd, conegudes a la regió com el «convent del Pla o de les Bernardes», són situades en una terrassa que hi ha al costat esquerre del riu Noguera Ribagorçana, un quilòmetre cap al sud de l'estret de Tragó i uns 8 o 10 quilòmetres abans de la presa de contenció que forma el pantà de Santa Anna.

Aquest monestir es troba a uns dos quilòmetres seguint la línia del riu, del poble totalment enrunat de Tragó de Noguera, que desaparegué sota l'aigua l'any 1964.

Per accedir-hi, hom pot agafar la carretera que mena fins a Ivars de Noguera; a la sortida del poble comença un camí que en 5 quilòmetres ens durà fins a l'abandonat poble de Boix, i després, el de 6 o 7 quilòmetres, per una pista forestal, s'arriba al pla del monestir, on es troba el que encara queda de l'església, molt a prop del riu.

CREACIÓ I EXPANSIÓ

Al començament del segle XI, un grup de laics *fratres et sorores* s'instal·laren a les muntanyes que tanquen una extensa plana de la riba dreta i sobretot de l'esquerra de la Noguera Ribagorçana; l'indret on aviat hi hauria l'*ecclesia* i més tard el monestir; era un lloc aïllat, aspre i salvatge, proper a coves, que arranjades podien servir com a eremitoris.

L'any 1092 es troba documentada per primera vegada l'església de Santa Maria de Tragó. En aquesta data ja existia una gran comunitat de *germans i germanes*, als quals un personatge important va fer donació del castell de Canelles amb totes les seves pertinences, terres, vinyes i molins.

Fins al darrer terç del segle XII, hi ha escassetat de documents.

Al març de 1171, Arnau d'Anglesola i la seva esposa Ermessèn donaren a l'església de Santa Maria del Pla de Tragó, les dècimes que tenien, perquè el capellà d'aquesta església pregués per ells. Uns anys més tard, es fan noves donacions: heretats a Tragó, diversos masos i sorts, així com la documentació per enregistrar persones que trien Santa Maria per ser-hi enterrades.

Tot això permet marcar tres fets: en primer lloc, només hi havia l'església i no el monestir com tal. En segon lloc, hi havia un clergue, que servia l'església i que potser aglutinava la comunitat. I el tercer, és que el ressò del lloc era bastant conegut, ja que famílies poderoses el trien per a ser-hi sepultades.

En la darrera part del segle XII, s'entrellacen les donacions amb les compres, que es realitzen unes vegades, perquè son propietats a prop de l'església i interessen per ampliar la zona d'influència, i altres vegades (any 1196) perquè la gent *constricti egestate famis* les venen a preus molt baixos. Es tracta de vinyes i sorts a la zona de Tragó i s'ha de remarcar que els documents donen els límits amb molta precisió: s'assenyala el lloc de l'església, els camins i sobretot la sèquia.

El monestir, com *monasterium de Trogone o monasterium de Vallis Viridis*, no es troba documentat fins a l'any 1196, si bé la denominació d'*ecclesia Sancte Marie Vallis Viridis o de Trogo* serà utilitzada al llarg de tot el segle XII. A partir del 1230, la denominació de *monasterium* s'oficialitza, i als documents en català apareix VALLVERD, que és el seu nom actual.

El monestir de Santa Maria de Vallverd va pertànyer a l'orde cistercenc. Però des de quan? Comença la seva vida sota el mantell del Cister entre els anys 1190 i 1196, tutela que no abandonarà ni després de la seva extinció, ja que les seves terres van a parar al monestir de Poblet que el convertí en priorat el 1475.

A finals del segle XII, tenint en compte les imprecisions d'alguns documents, fa pensar que estem assistint al canvi d'eremitori pel de monestir. Aquesta ambigüitat es reforça quan uns personatges —marit i muller—, fan donació de les dècimes del que tenien a Cérvoles i ho fan *in manu et potestate domine Petronille eiusdem loci abbatisse*. Basant-nos en el que s'ha exposat, es pot considerar que al final del segle XII conviuen l'església i el concepte de monestir; un capellà per a la comunitat de *fratres i sorores* i una abadessa al capdavant de l'incipient monestir femení. També s'ha d'entendre que durant un breu temps aquestes dues comunitats funcionaren paral·lelament.

EXPANSIÓ I CONSOLIDACIÓ

Les mancances del segle anterior queden dissoltes en començar el segle XIII, a causa de l'abundància, l'extensió i la claredat dels documents de què es disposa. Aquest període és el de formació del patrimoni del monestir de Tragó, que és adquirit per donació i per compra.

Per donació: Castell de Canelles, el terme de Gastared, l'Almúnia de Salavert, dècimes, molins, drets, masos, prestacions, usos i diners. Tots aquests béns estan situats a Canelles, Vilaverd, Boix, Tartareu, Albelda. Els donants són personatges com els Anglesola, Montfalcó, Claramunt, Àger, Fluvià i un llarg etc.

Per compra: van des de petits horts al voltant del monestir fins a grans propietats com Canelles, Salavert, Cérvoles, etc. La situació d'algunes possessions és força allunyada del monestir, mentre que altres envolten el nucli monacal.

Quan el patrimoni comença a ser considerable (Tragó, Canelles, Cérvoles, Salavert, Torre de Salces, Andaní, etc.), el centre no tingué necessitat d'explotar directament les terres, les cedí a cens en espècie i serveis. És el segle de la construcció del monestir. Creiem que, al començament de segle, la comunitat ja tenia un monestir o espai tancat, atès que el Capítol General del Císter del 1228 no permetia l'annexió de cap monestir a l'orde si aquest no tenia els edificis acabats d'acord amb les normes, si no estava dotat suficientment i si les monges no observaven clausura. De les construccions, se cita l'església nova, que durant un temps degué conviure amb la vella; també tenim notícia escrita dels altars, infermeria, el refetor i el claustre.

Aquesta bona situació econòmica fa que el nombre de monges professes (descomptant tota la resta de personal no de claustre) creix constantment, n'hi ha entre 13 i 18, que s'allargarà fins al final del segle XIV, en què s'inicia l'ocàs.

DECADÈNCIA DEL MONESTIR

El segle XIV fou per al monestir de Santa Maria de Vallverd una època de crisi i greus conflictes; l'economia del monestir no es pogué recuperar. Els documents a partir d'aquests moments parlen de deutes i vendes forçoses. Cronològicament, el procés de decadència comença el 1348-51, i acaba cent anys més tard, el 1452, amb l'annexió al monestir de Santa Maria de les Franqueses.

La conjuntura general del país era dolenta: la regió estava despoblada a causa de les pestes i la guerra; a causa de la inflació, les rendes es reduïren a menys de la meitat; el relaxament dels costums i de la disciplina monacal...

El nombre de membres de la comunitat és la millor referència per a indicar-nos que els cops econòmics, com també els demogràfics i socials que li arriben de l'exterior, l'afectaren; en aquest sentit, hi ha notícia que el 1347 hi havia 18 monges professes, i l'any 1351 el nombre de religioses havia baixat fins a 5. Encara el 1355, hi havia 3 monges i acaba el 1452 amb la mateixa quantitat, però amb el factor agreujant de «molt velles».

A partir de 1340, s'incrementen els deutes, que moltes vegades són contrets amb jueus. La impossibilitat de saldar-los fa que, el 1351, l'abadessa Elisenda vengui a Ramon Riambau, ciutadà de Lleida, el lloc de Tragó, amb el seu terme, drets i jurisdiccions per un preu de 27.000 sous jaquesos. Els deutes pujaven a 15.310 sous jaquesos.

Anteriorment, havia estat venut el lloc d'Andaní. El 1372 es vengué el lloc de Blancafort per a recomprar Tragó, que era la base patrimonial del monestir. Quatre anys més tard, fou venut el lloc de Cérvoles, a causa de penúria i deutes.

A partir de 1348, se succeeixen una sèrie d'atacs per part d'institucions i senyors, tant contra els béns com contra els drets del monestir, actuacions que en temps anteriors no s'haurien produït a causa del prestigi del cenobi.

Les causes que provocaren l'extinció del monestir de Santa Maria de Vallverd són singulars. El 19 de febrer de 1452, mentre es trobava al monestir de Tragó, fra Guillem, abat de Santes Creus, com a visitador de l'orde del Císter, li arribaren diverses queixes i rumors sobre Elionors, la darrera abadessa, pels seus actes il·lícits en el govern i l'administració del monestir, tant en l'aspecte material com en l'espiritual, i sobretot «perquè, coneixent la nostra arribada, de manera impertinent amb un únic laic i secular, va fugir de dit monestir donant-nos l'espatlla, i no vaig poder saber per ningú que s'havia fet d'ella o a on havia anat». Per tot això, deposa l'abadessa tant en els afers materials com en els espirituals.

En la mateixa visita, el visitador rebé els paers de la ciutat de Balaguer, que li demanen unir el monestir de Tragó al de les Franqueses (Balaguer), perquè eren de la mateixa orde, perquè tots dos tenien la mateixa necessitat i pobresa, per la proximitat de tots dos i per altres raons. El visitador, escoltats tots els raonaments, decretà que Tragó s'unís a les Franqueses; hi hauria una sola abadessa (Isabel de les Franqueses); els diumenges s'hauria de dir missa a Tragó i els vassalls de Tragó haurien de respondre davant de les Franqueses.

CONSTITUCIÓ INTERNA

L'abadessa de Vallverd tenia potestat de jurisdicció i domini. Els signes de la seva autoritat eren el bàcul i l'anell. La manera com exercia la seva missió temporal era com la de qualsevol poderós de l'època, ja que podia: donar ban, rebre homenatge, donar terres i censos, posar impostos, usar l'anell, castigar, empresonar i tots els privilegis que la convertien en senyora de llocs i persones.

Al nombre de religioses professes, cal afegir-hi un bon nombre de novícies, oblates i llegues, la qual cosa dóna una densitat molt superior a la d'altres monestirs de la zona. En aquest conjunt humà es configura una estructuració en què es donen els oficis d'abadessa, priora, sagristana, mestra de novícies, infermera, administradora, portera, cantora, hostalera, sense oblidar-nos dels que exercien el personal extern del monestir, com capellà, procurador, moliner, etc.

La procedència d'aquest contingent humà és ben coneguda, i té una ampla zona d'acció, que abraça territoris de les actuals províncies d'Oscà i Lleida, separades només per la Noguera Ribagorçana, al costat de la qual hi ha el monestir que té propietats en les dos ribes.

Les propietats màximes que tingué el monestir representa una superfície de 3.450 hectàrees, que en equivalents de la regió són uns 8.000 jornals (superfície que es pot llaurar en una jornada), xifra que és superior en més de 100 vegades a qualsevol propietat de la zona. Això dóna una aproximació de la riquesa del monestir. La producció d'aquestes propietats era sobretot els cereals —ordi, forment, mixtura i blat— conjuntament amb la vinya i l'olivera; també hi trobem horts, fruiters, llinars i canemars. Cal esmentar especialment les aigües, ja que la documentació parla de recs, rescloses, embassaments, comportes i secles, que eren utilitzades per a regar i sobretot per la indústria molinera: molins d'oli, de farina i de draps.

Les vies de comunicació dins el territori dominical constava d'un camí longitudinal paral·lel al riu, que «te de lonch una legua opus», perpendicular a aquest hi havia camins transversals, un dels quals travessava el riu per un pont del qual tenim notícies el 1156. A més d'aquestes vies principals, hi havia nombrosos senderols, com indiquen els límits de les propietats que termenegen amb vies públiques o camins.

Avui hem de parlar en passat de totes les propietats i llocs del monestir de Santa Maria de Vallverd, ja que foren inundats per les aigües dels pantans de Santa Anna i Canelles i abandonats la primavera del 1962.

*TOPONÍMIA DE LA DOCUMENTACIÓ DEL MONESTIR
DE SANTA MARIA DE VALLVERD*

Si haguéssim de recollir tota l'onomàstica i toponímia de la present obra, com s'havia proposat, l'extensió seria tan gran que abastaria una gran part d'aquest treball, en perjudici del seu contingut.

Tenint en compte que el treball actua sobre el monestir de Santa Maria de Vallverd, i que el que se n'aporta està fonamentalment basat en el Diplomatarí —que forma part de la nostra tesi— i que representa més del 90% de les fonts inèdites, és per això que la present taula, només fa referència al citat Diplomatarí.

Respecte a la toponímia, cal fer uns aclariments:

- Només és dóna una de les vàries grafies amb què apareix al Diplomatarí.
- S'indica breument què és cada cosa: poble, roca, riu, etc...
- Quan es diu «lloc de...Tragó» és el que en aquestes terres es diu «partida», que equival a una extensa zona agrícola, amb zones comunes, dintre d'un terme.
- Alguns dels pobles citats, avui no existeixen, i només queden unes ruïnes, i, com a màxim, el record en els habitants de la zona.
- No s'indiquen províncies, ja que aquestes divisions eren inexistents i les terres estaven únicament a la Corona d'Aragó.

A continuació i en les pàgines següents hi ha la relació classificada en:

NOMS

UBICACIÓ: casa, vall, lloc, riu, pont, etc.

DOCUMENT: els noms surten en molts documents, si bé només se n'ha posat un.

DATA: aquí també n'ha posat la que semblava més important.

Noms	Ubicació	Document	Data
Albalçola	Casa/moli/olivar	AHN 1017/9	13-IV-1335
Àger	Poble/vall/coll	Varis	21-XI-1241
Albars	Font de Tragó	AHN 1014/21	1150
Albelda	Poble	AHN 1015/16	12-XI-1256
Alberola	Torrent, Poble i Coll	AHN 1017/14	7-VIII-1340
Alcampel/ Campell, el	Poble	AHN Cal 49/21	3-10-1189
Alendir	Poble	AHN 1019/23	1440
Alerich	Terme o lloc prop Tragó	AHN 49/22-A	18-VII-1220
Alfarras	Poble	AHN 1016/20	18-VI-1316
Amalyerces	Vinya al lloc de Tragó (lim)	AHN 1016/13	2-IV-1308
Andaní	Poble	Varis	15-III-1303
Arboza	Vall	AHN 1014/21	1150
Areny, El	Terra a Tragó (hort) (lim)	AHN 1017/1	30-VII-1325
Badzola	Lloc de Tragó (lim)/Torrent	AHN 1015/2 B	/-VI-1196
Baschonello	Roca del terme de Tragó	AHN 1017/6	1341
Blancafort /Blanchafort	Poble	Varis	Varis
Boix	Poble	AHN 1015/10	18-IV-1233
Camporrells	Poble	Varis	22-VIII-1351
Canaleta, a la	Hort situat a Canelles	AHN 1018/24	29-IX-1358
Canelles/Canneles	Poble	Varis	1092-1458
Cantarella, La	Casa/moli/olivar	AHN 1017/9	13-IV-1335
Carbonera	Serra	AHN 1014/21	1150
Castellionis Carmini	Poble	AHN 1017/1	1325
Castellionis Ruebei	Castellionis Carmini		
Castello Farfanya	Poble	AHN 1017/7	1341
Ciervoles/Servoles	Lloc prop Os Balaguer	AHN 1015/4	24-V-1198
Clot, lo	Sort situada a Salavert	AHN 1018/21	5-VIII-1355
Coma de la figuera,	Sort situada a Salavert	AHN 1018/21	5-VIII-1355
Coma, a la	Sort situada a Salavert	AHN 1018/21	5-VIII-1355
Comelar lastanos, al	Sort situada a Salavert	AHN 1018/21	5-VIII-1355
Conomina, a la	Sort situada a Salavert	AHN 1018/21	5-VIII-1355

(continuació)

Noms	Ubicació	Document	Data
Corsine	Poble	AHN 1017/6	1341
Çurriana	Terra a Salavert	AHN 1016/22	23-X-1320
Davall lo coyí	Sort situada a Alcampell	AHN 1018/24	29-IX-1358
Domus Lastronis	Poble	AHN 1016/8	1296
Dracon/Drachon	Poble de Tragó	Varis	1092-1452
Farracensio	Poble (Alfarràs)	AHN 1015/21	1272
Finestres	Poble	AHN 1018/25	6-II-1360
Fontdepou	Poble	P.Car. Monest 10	16-XII-1294
Gastared	?	P.Car. Monestirol	/-/-1189
Hanogerra	Sort situada a Canelles	AHN 1018/24	29-IX-1358
Hera, a la	Sort situada a Canelles	AHN 1018/24	29-IX-1358
Ilerda/Lerida	Ciutat	Varis	
Malerigna	Serra terme Tragó	AHN 1014/21	1170
Meianell	Lloc de Tragó	AHN 1018/14	1351
Milla/Mylla	Poble	P.Car.Monastg 10	16-XII-1294
Miravet	Poble	AHN 1019/4	9-IX-1372
Montaniane	Poble	AHN 1014/24	1196
Montassor	Poble pròxim a Tragó	AHN 1019/4	9-IX-1372
Morato	Terra a Salavert	AHN 1016/22	23-X-1320
Nugarie	Riu Noguera Ribagorçana	Varis	
Os	Poble	AHN 1019/4	9-IX-1372
Palaols	Vinya al lloc de Tragó (lim)	AHN 1016/3	25-XI-1290
Paradina	Lloc de Tragó (lim)	AHN 1014/24	13-II-1196
Penavera	Poble	AHN 1017/8	1333
Peres, als	Sort situada a Salavert	AHN 1018/21	5-VIII-1355
Pla de Salze, Lo	Mas en el lloc d'Estopanyà	AHN 1016/8	1-VIII-1296
Pla Sancta Maria	Lloc de Tragó (lim)	AHN 1015/1	/-VI-1196
Plana, a la	Sort situada a Salavert	AHN 1018/21	5-VIII-1355
Prunes, als	Sort situada a Salavert	AHN 1018/21	5-VIII-1355
Quanelis	Poble de Canelles		
Regola	Poble	ACA doc 833	1-VIII-1273
Rigo	Terra a Salavert	AHN 1016/22	23-X-1320
Ripacurcie	Riu Noguera Ribagorçana	Varis	
Saland	Masia de Tragó (lim)	AHN 1015/5	1197-1200

(continuació)

Noms	Ubicació	Document	Data
Salavert/Salaveridis	Castell i lloc prop Tragó	Varis	1200-1452
Salces, Torre de	Prop. Vallvert a Estopanyà	AHN 1018/22	8-VIII-1356
Sancti Querici	Vinya al lloc de Tragó (lim)	AHN 1016/4	26-XII-1290
Santa Lluçia	Lloc prop de Tragó	AHN 1017/14	7-VIII-1340
Sistosa	Terra a Salavert	AHN 1016/22	23-X-1320
Sola, al	Sort situat a Alcampell	AHN 1018/24	29-IX-1358
Stopanyano			
/Istopanyan	Poble	Varis	9-IX-1372
Tartareu/Tartarenz	Poble	AHN 1015/8	3-I-1212
Tarthareu	Poble	AHN 1018/4	15-X-1345
Toçallo	Lloc de Tragó	AHN 1016/22	1320
Torre de Salces/Salçe	Torre situada en Estopanyà	AHN 1018/25	6-II-1360
Torre dels Oms, La	?	P. Car. Monestrol	/-/-1189
Tragó/Trogo/			
Trugone	Poble de Tragó	Varis	1092-1452
Tribanas	Terra a Salavert	AHN 1016/22	23-X-1320
Valldelou/Val de lou	Poble	Varis	22-VIII-1351
Valle Viridi	Monestir Sta. Maria (Tragó)	Varis	1092-1452
Vilavert	Torre i lloc ?	AHN 49/36	1-III-1204
Vite	Lloc pròxim a Salavert	AHN 1018/5	13-IV-1346
Viverol	Granja de Tragó	AHN 1015/17	1260